
Geleefde genade

Een theologie van uithouden?

In dit artikel brengt Trees Versteegen drie significant nieuwe betekenissen van genade naar voren, te weten: gratuïteit, transformatie, durende genade en ongenade. Zij relateert deze aan de praktijk van geestelijke verzorging. Versteegen pleit voor een bewustzijn van genade bij geestelijk verzorgers zodat duidelijk kan worden dat situaties die schijnbaar uitzichtloos zijn toch worden uitgehouden.

Trees Versteegen

IN MAART 2013 PROMOVEERDE IK op een proefschrift met de titel *Geleefde genade*, een bijdrage aan de theologie van genade vanuit ervaringen van katholieke vrouwen. Het is een kwalitatief empirisch onderzoek, met als doel de betekenissen die deze vrouwen gebruiken in te brengen in de theologie. Dit artikel heeft drie delen. In het eerste deel ga ik in op mijn motieven om dit onderzoek te gaan doen. Daarnaast beschrijf ik het alledaagse als bron van kennis en beschrijf ik kort de door mij zo geliefde methode van onderzoek. In het tweede deel bewandel ik met de lezer/es een weg door de moderne genadetheologie, om zodoende zichtbaar te maken welke verschuivingen er plaatsvinden in de betekenissen die de vrouwen hanteren. Wat ik sterk geredigeerd in een boek heb weergegeven, kan ik niet in zijn geheel naar voren brengen in een artikel van beperkte omvang. Ik concentreer me daarom in het derde deel tot de uitwerking van die resultaten uit mijn onderzoek waarvan ik vermoed dat ze relevant en interessant zijn voor geestelijke verzorging (met name in de gezondheidszorg en justitie).

Behalve een beperking in omvang is er nog een andere beperking. In de christelijke traditie, dat is de traditie van waaruit ik spreek, is er een onderscheid tussen genadetheologieën van protestantse en van katholieke origine. In mijn onderzoek heb ik me 'beperkt' tot de katholieke genadetheologieën, met uitzondering van feministische theologieën.

Genade bij toeval

Ruim tien jaar geleden wilde ik meer richting geven aan 'het bijhouden van literatuur'. Ik las literatuur op het gebied van theologie, sociologie, *gender* en pastoraat, maar anders dan verbreding van kennis gaf het geen antwoorden op de vermoedens en vragen die ik had. Ik ervoer namelijk als pastor en geestelijk verzorger een lacune tussen de theologische teksten die ik las, en dat waren heus niet alleen klassiek theologische teksten, en de wijze waarop mensen over hun geloof en concrete leven spreken. Zou datgene wat 'mensen' te zeggen hebben over God, ingebracht kunnen worden in de wetenschappelijke theologie, met

inachtneming van de eigen domeinen van praktijk en wetenschap?

Niet alleen was er een lacune tussen wat ‘mensen’ zeggen over hun geloof en concrete leven en de theorie, in de wetenschappelijke theologische theorieën bestaat daarnaast een schrijnend tekort aan theologieën gebaseerd op de ervaringen van vrouwen. Dit is een van de invalshoeken van feministische theologieën. Zou vanuit de ervaringen van vrouwen nieuwe kennis over God tot stand kunnen worden gebracht? Hoe zouden de ervaringen en levens van vrouwen, in al haar verscheidenheid, kunnen worden ingebracht in de theologie? Hoe kunnen we in de (systematische) theologie ruimte scheppen voor geleefd geloof?

Zoekend naar een focus van onderzoek raakte ik gefascineerd door het doorzettingsvermogen dat naar voren kwam in teksten van theologes uit de derde wereld. Inmiddels was ik ook bij mijn promotor Maaïke de Haardt beland. Haar inaugurale rede in 1999, over het alledaagse, had me bij haar gebracht, omdat ze datgene problematiseerde wat mijn voorliefde had en heeft: het concrete en het alledaagse in theologie. Boven een van de teksten die ik al zoekend schreef voor mijn overleg met Maaïke, zocht ik, geheel in de toenmalige tijdgeest om onderzoeken in het Engels te schrijven, een Engelse titel. Ik probeerde een vertaling uit van ‘naar een theologie van doorzettingsvermogen’, en vertaalde dat met *towards a theology of perseverance*. Het vertaalwoordenboek als check raadplegend gaf bij *perseverance*, naast doorzettingsvermogen, het synoniem ‘genade’. Zo was een theologisch thema bij toeval ontstaan: Wat verstaan vrouwen onder genade? Wat wordt er in de moderne theologie gezegd over genade? Welke bijdrage is er vanuit deze betekenissen te geven aan de (systematische) theologie?

Het alledaagse en de kwalitatieve methode

Hoe kunnen de ervaringen van vrouwen ‘geopend’ worden voor theologische reflectie? Maaïke de Haardt pleit in haar inaugurale rede voor onderzoek naar het dagelijks leven, omdat daarin kennis van het goddelijke ligt besloten. Het alledaagse biedt daarnaast de mogelijkheid om marginale groepen tot spreken te brengen. Daardoor kunnen

de verschillende sociale leefwerelden van vrouwen geduid worden. Het alledaagse doet recht aan het concrete bestaan dat mensen leiden.

God daarboven en ‘wij hier beneden’

Met De Haardt en een aantal theologes uit Azië, Latijns Amerika en Latino-USA benader ik het alledaagse met de volgende vier kenmerken. Als eerste noem ik het concrete en materiële: er zijn concrete ruimtes, voorwerpen, personen en praktijken die vindplaats zijn van het goddelijke. Deze concrete voorwerpen verwijzen vaak naar verschillende sociale contexten: reizen met de tram, kruimels voeren aan de kalveren. Naast het concrete karakter bevat het alledaagse routines en conventies en scheidt het continuïteit, een tweede kenmerk. In het vertrouwde kunnen religieuze ervaringen besloten liggen. Zeker, het routineuze kan een geestdodend karakter hebben. Met de inbreng van het routineuze verzet ik me echter tegen de in veel theologieën gehanteerde betekenis als zou het alledaagse tegenover het goddelijke staan, alleen maar banaal zijn en niet ter zake doen. Het derde aspect van het alledaagse is het rommelige en toevallige. Het alledaagse leven, het geleefde leven, doet zich niet ordentelijk en geconstrueerd voor. Het is juist in deze rommeligheid en toevalligheid dat chaotische situaties ontstaan en betekenis (moeten) krijgen. In deze chaos kan het goddelijke tot spreken komen. Ten slotte is er een vierde kenmerk: het alledaagse is niet eenduidig, maar ambigu en complex. Zoals we later zullen zien is het in deze alledaagse complexiteit dat een belangrijke betekenis van genade, durende genade, zichtbaar wordt.

Opzet van het empirisch onderzoek

Ik koos voor onderzoek onder ‘gewone’ vrouwen. Dat is een omstreden begrip, want wie zijn er tenslotte ‘gewoon’. Ik zocht niet naar een feministisch rooms-katholiek segment, met uitgesproken theologische standpunten, maar wilde ‘alle stemmen’ horen, ook als deze mij vooralsnog niet bekend of bemind voorkwamen. Ik wilde naar hen luisteren met *generosity* (welwillendheid, Green McCreight) en niet bij voorbaat die ervaringen van

vrouwen afwijzen die een bepaald gedachtegoed (niet) bezitten. Daarom interviewde ik 31 vrouwen met een katholieke achtergrond: weduwe, gehuwd, moniale en actieve religieuzen, ex-religieuzen en gescheiden vrouwen, vrouwen uit de charismatische beweging en de toenmalige Acht-Mei-Beweging, uit de vrouw- en geloofbeweging en de traditionele vrouwenbewegingen, arm en rijk, hetero en lesbisch, zwarte en witte vrouwen, in de leeftijd van 40 jaar en ouder. De grootste verschillen in betekenis bleken niet aanwezig tussen vrijzinnig en neo-orthodox, maar tussen de jongere en de oudere respondenten.

Genade als een verlangen in de mens naar God

Ik koos voor een kwalitatief empirisch onderzoek. Zoals ik eerder naar voren bracht beschouw ik het dagelijks leven als concreet en ambigu. Het onderzoeksmateriaal zou recht moeten doen aan deze ambiguïteit en concreetheid en zou de mogelijkheid moeten openhouden om deze kenmerken in de waarneming mee te nemen. Een kwalitatieve benadering biedt die mogelijkheid: ‘... om zoveel mogelijk kenmerken van een situatie, zoals de contextualiteit, ambiguïteit, complexiteit, uniciteit en lokaliteit te behouden’ (Smaling).

De gekozen kwalitatieve methode de *Grounded Theory*, de Gefundeerde-Theoriebenadering (GT). GT is als methode ontwikkeld door Glaser en Straus, om empirische waarneming theoretisch relevant te kunnen maken. In Nederland is GT succesvol uitgewerkt door Fred Wester, mijn tweede promotor. In deze methode ontwikkelt de onderzoekster systematisch een theorie, uit gegevens die zelf ook weer systematisch verzameld zijn. Het onderzoek kent vier fasen. Ten eerste de exploratiefase, waarin het onderzoeksveld wordt verkend in praktijk en theorie. Wat zeggen mensen op recepties dat genade is? Wat zeggen genadetheologieën? In deze fase worden de eerste interviews afgenomen en ontstaan zogenaamde *sensitizing concepts*, ‘aanvoelende concepten’, zoals bijvoorbeeld het vaker gehanteerde woordje ‘lukken’, dat later nog ter sprake komt. In de tweede fase worden inhoudelijke begrippen gespecificeerd tot inhoudelijke

begrippen. In de derde fase, de reductiefase, worden de begrippen gereduceerd tot kernbegrippen, bijvoorbeeld eenmalige en durende genade. In de slotfase, de integratiefase, worden deze geformuleerd tot een theorie, in dit geval een theorie over wat genade voor deze vrouwen betekent. In mijn onderzoek heb ik daaruit tot slot een aantal significante aspecten theologisch belicht. Wie ook over haar empirisch onderzoek schrijft, men spreekt er met plezier en verzuchting over. Naast de boeiende inkijk in het geleefde leven, levert de ongeordende hoeveelheid materiaal ook een gevoel van *messiness* op.

Moderne genadetheologie

Genade is een theoretisch begrip, in die zin dat het zelf ook een theoretische constructie is, waarin historische betekenissen liggen besloten. Het is een begrip dat uit diverse aspecten bestaat. Om een theoretisch kader te kunnen ontwerpen voor het empirisch onderzoek en om inzicht te krijgen in de moderne genadetheologieën, bestudeerde en analyseerde ik deze in vier groepen: voorbij de neoscholastiek (De Lubac, Rahner, Schillebeeckx); bevrijdingstheologie (Gutiérrez; Boff, Segundo); feministische theologieën (o.a. Saiving, Plaskow, Daly, Hilker, Nakashima Brock, Grey) en recente essays over genade, korte theologische reflecties vanuit postkoloniaal perspectief, vaak op biografische basis (Hayes, Espin, Troch, Mattam, Ammicht Quinn).

Deze analyse bracht een aantal kenmerkende aspecten van genade naar voren. Ik noem ze hier allen: ervaring, gratuïteit, non-interventie, praxis, bevrijding/transformatie, sociale genade; relationaliteit, zelfacceptatie en differentie. Deze aspecten keren bij een of meer theologieën terug. Om nu de belangrijkste verschuivingen die de vrouwen aanbrengen te kunnen laten zien, belicht ik eerst een aantal centrale aspecten uit het theoretisch theologisch gedeelte. De verschuivingen komen in het derde, tevens laatste, gedeelte van dit artikel aan bod.

Halverwege de twintigste eeuw vindt er in de rooms-katholieke genadetheologie een doorbraak plaats, waarmee de menselijke ervaring toegankelijk gemaakt wordt voor God. De discussie erover wordt ingezet door Henri de Lubac. Ik

concentreer me hier op zijn inbreng, en niet op die van Rahner of Schillebeeckx, omdat het werk van De Lubac wellicht minder bekend is. In 1938 schrijft hij in *Catholicisme*, pag. 178:

‘Gedurende ongeveer drie eeuwen, geconfronteerd met de naturalistische tendensen van het moderne denken aan de ene kant en de verwarringen van een verbasterd augustinianisme aan de andere kant, konden velen verlossing alleen maar zien in een complete scheiding tussen het natuurlijke en het bovennatuurlijke. Een dergelijke gedachtelijn is in strijd met het doel dat zij op het oog hadden. Want enerzijds lukt het hun niet om in te zien dat, hoe meer je scheidt, des te minder je onderscheidt. (...) Op die wijze leek het bovennatuurlijke, ontdaan van zijn organische verbindingen met de natuur, verstaan te worden als veeleer een supernatuur, een ‘verdubbeling’ van natuur.’

Waar De Lubac op doelt is dat in de toenmalige neoscholastieke theologie een strikte scheiding werd gedacht tussen God daarboven en ‘wij hier beneden’, twee gescheiden, op elkaar gelegde werelden. De Lubac stelt in *Surnaturel* (1946) dat door het feit dat boven en beneden zo van elkaar gescheiden zijn, mensen zich niets meer gelegen laten liggen aan God, omdat ze geen verbinding meer zien. Hij pleit voor een herijking van die verbinding en zoekt naar een relatie tussen bovennatuur en natuur. Die verbinding vindt hij, net als Schillebeeckx en Rahner, door herlezing van het werk van Thomas van Aquino, over het *desiderium naturale*, het natuurlijke verlangen. Hij interpreteert genade als een verlangen in de mens naar God. Door het verlangen in de mens terug te denken worden natuur en bovennatuur verbonden en wordt de menselijke wereld verbonden met God. Genade wordt daarmee niet uitsluitend gedacht in de bovennatuur, maar kan ook aanwezig gedacht worden in de menselijke ervaring. Met deze constatering is God als genade aanwezig in de geschiedenis en hoeft genade niet meer uitsluitend als een incidentele interventie van God gezien te worden.

Wie echter genade zegt, veronderstelt meteen het gratuite karakter ervan: genade is een geschenk, een van God afkomstige gift, die een gekregen karakter heeft en niet door mensen beïnvloed kan

worden. Hoe belangrijk dit gratuite karakter is, toont de toenmalige ontvangst van het werk van De Lubac. Zijn werk werd verdacht gemaakt, hij werd beticht van Pelagianisme, en in het vervolg van zijn theologische carrière zal hij daarom niet nalaten de absolute gratuiteit van genade te bepleiten en te waarborgen. Deze gratuiteit staat centraal in de genadetheologie van De Lubac en in vrijwel alle andere genadetheologieën die er in mijn onderzoek op volgen. Rahner en Schillebeeckx beamen de absolute gratuiteit. Ook bevrijdingstheologen en feministische theologes bevestigen de gratuiteit van genade, al plaatsen zij andere accenten vanwege het begrip bevrijding.

Genade ervaren in mensen, concrete omgevingen en situaties

Voor bevrijdingstheologen is de praxis van bevrijding de inzet van de theologie. De theologie is erop gericht de bevrijding van de armen te ondersteunen en zo mogelijk te realiseren. Was het bij eerder genoemde theologen de vraag of de werkelijkheid begenadigd gedacht kan worden, deze theologen stellen dat alleen dat deel van de werkelijkheid begenadigd is waar bevrijding daadwerkelijk plaatsvindt of heeft plaatsgevonden. Theologie is niet denken over God, maar ‘doen van God’. Om tot bevrijding te komen participeren mensen in een praxis. Binnen de begrippen ‘praxis’ en ‘bevrijding’ is de gratuiteit van genade uitgebreid aan de orde. Er zijn twee posities, vertegenwoordigd door Gutiérrez en Boff. Boff spreekt over het onverdiende karakter van genade, maar in zijn visie kan de praxis actuele genade voortbrengen, kunnen mensen genade ‘maken’. Gutiérrez beschouwt genade als onverdiend geschenk van God.

Veel meer dan de gratuiteit is ‘ervaring van vrouwen’ het centrale uitgangspunt voor de meeste feministische theologes. Hoe kunnen ‘ervaringen van vrouwen’ worden ingebracht in de bestaande theologie en welke ervaringen kunnen als genade worden gekwalificeerd? Om met Daly te spreken: hoe krijgen vrouwen theologisch toegang tot God? De inzet van alle theologieën van genade van deze theologes is de religieuze en maatschap-

pelijke bevrijding van vrouwen, de situatie waarin zij leven moet en kan veranderen. Haar theologie is gericht op transformatie. Zij beamen het gekregen karakter van genade.

De gratuiteit van genade, als een plotseling geschenk

Ten slotte is er nog een ander centraal begrip in de klassieke genadetheologie, namelijk het begrip 'zonde'. De genade heft de zonde op of komt deze tegemoet. In mijn onderzoek heb ik de zondetheologie niet expliciet behandeld, temeer niet omdat in de exploratiefase al bleek dat de respondenten genade op geen enkele wijze associeerden met 'zonde' ('Zonde, daar heb ik niks mee'). Indirect komt zonde echter wel ter sprake, als het sociale aspect van genade wordt belicht. Meer dan zonde brengen de bevrijdings- en postkoloniale theologen dan het begrip 'ongenade' naar voren. Zij hebben een sterke voorkeur voor sociale (on)genade. Daarmee wordt, in navolging van Schoonenberg, bedoeld dat mensen gevormd of gedetermineerd zijn door hun sociale omgeving. Zonde en ook genade komen tot stand in de sociale context en zijn niet de verantwoordelijkheid van individuen. Genade komt niet alleen het individu ten goede, ze zou de gehele groep of leden uit die groep moeten betreffen. Met sociale genade verzet men zich tegen individuele genade, een te sterk op het individu gerichte genade, waar de genadetheologie tot begin jaren tachtig, met name in het Westen, door gekenmerkt werd. Het begrip 'ongenade' heeft niet de betekenis van 'in ongenade vallen', maar wordt juist gebruikt om het situationele van genade te benadrukken: persoonlijke en structurele situaties van ellende.

Onderzoeksresultaten, genade ervaren

Voor mensen die van reflectie op praktijken houden, zoals ik, volgt nu het meest intrigerende derde deel van het onderzoek. In relatie tot de bovengeschetste thema's breng ik drie significante nieuwe betekenissen van genade naar voren, en zal die straks, in het slotgedeelte, relateren aan de praktijken van geestelijke verzorging, te weten: gratuiteit; transformatie; durende genade en ongenade.

Ik begin met een citaat. Het komt van Catharina.

'Ik denk heel dikwijls dat je de genade ook moet veroveren. Dat ik moest doorzetten. Omwille van het resultaat: het recht van die jongen. Ik moest doorzetten want het ging niet vanzelf. Daar lag ik nachten over te denken: 'Zal ik het doen, zal ik het niet doen, zal ik het wel doen, zal ik het niet doen?' Maar dat zijn natuurlijk toch hele zware beslissingen geweest. Ik denk – het is natuurlijk geen wiskundesom – maar ik denk dat dat ook genademomenten zijn geweest: om door te zetten. Om te gaan naar het punt waarvan ik dacht: en daar moet het uit komen. (...) Dat is dan op een gegeven moment de kracht die je denkt en voelt en dat je denkt: dat moet. Waar komt dat vandaan? Waar komt dat vandaan?' (*curstief door tv*)

Catharina doet deze uitspraak in de context van haar jeugd. Het is in de Tweede Wereldoorlog. Ze woont in het gebombardeerde Rotterdam. Haar moeder is overleden en ook haar vader komt te overlijden. Zij en haar twee broers wonen bij de tweede vrouw van haar vader. De eerste broer is uit huis geplaatst. Hij is psychiatrisch ziek. Nu wil de stiefmoeder ook de tweede zoon uit huis laten plaatsen. Catharina wil dat tegenhouden. Met behulp van een heeroom, de broer van haar moeder die priester is, lukt het om de jongen niet uit huis te plaatsen.

Het getoonde fragment is mijn meest favoriete citaat, omdat het een zogenaamde *thick description* is, een verdichting van een aantal aspecten van geleefde genade, zoals die uit het onderzoek naar voren komt. Het citaat laat zien dat ze een specifieke betekenis van gratuiteit hanteert, namelijk 'veroveren' en een onverklaarbare herkomst van de kracht die ze ervoer, dat er een vorm van genade is die durend is ('Ik moest doorzetten, het ging niet vanzelf'), dat er sprake is van onoplosbaarheid in een complexe situatie en dat ze er alleen voor staat. Tenslotte doet het citaat indirect uitspraken over psychiatrie.

Gratuiteit

In mijn onderzoek doet de meest eenvoudige, maar ook meest revolutionaire verschuiving in betekenis zich voor in het gratuiteitsconcept. De gratuiteit van genade komt in alle verhalen tot

uitdrukking in onverwacht karakter: als een plotseling geschenk, zowel in tijd als in het ongeorganiseerde. De vrouwen verwoordden dat in formuleringen zoals: 'Het kwam goed', 'Er gebeurt iets', 'Plotseling voelde ik...', 'Ineens hoorde ik...', '...op het juiste moment' (maar niet planmatig), of het veel gebezigde: 'Het is geen toeval, maar de dingen vallen je toe.'

Genade transformeert het innerlijk in een durende vorm

Genade mag dan een geschenk zijn, de respondenten hanteren niet allen dezelfde betekenis van gratuïteit. Ten aanzien van dit aspect zijn twee tegenpolen te onderscheiden: de ene pool kent een proactieve houding: men moet genade veroveren, zoals Catharina dat verwoordt, de andere pool is een passieve gave: het is een absolute gave die een mens overkomt, waar men zelf niets aan kan doen, anders dan ervoor openstaan. Tussen de beide polen treffen we het klassieke 'met de genade meewerken' aan. Alle drie benaderingen betreffen het (ver-)krijgen van genade.

openstaan < meewerken met > inspanssen

Deze drie betekenissen doen zich afzonderlijk en ook gemengd voor:

'Je moet er zelf wat voor doen. Je moet openstaan voor de wereld. Je moet wat je in huis hebt benutten. Je moet contact blijven zoeken met mensen. Het wordt je niet toegeworpen. Hoewel, genade wordt je wel toegeworpen, heb ik het gevoel, maar je moet het wel willen ontvangen.' (Ruth)

Eerder in dit artikel noemde ik het woord 'lukken' een *sensitizing concept*. In mijn onderzoek wordt het door de vrouwen vaak gebruikt. Het is een begrip dat in het begin van het onderzoek is ontstaan en dat een eerste intuïtie weergaf rondom de betekenis van genade die de vrouwen hantieren. Het bleek een 'concept' dat goed de spanning weergeeft tussen het je inspanssen voor genade en het krijgen van genade. 'Lukken' is genade in een combinatie van datgene wat ongevraagd ontstaat en zelf handelen. Vanwege de invaliditeit van

haar man, ten gevolge van een auto-ongeluk, is het voor Riekje noodzakelijk bijzondere dagen, zoals het bijwonen van het huwelijk van hun dochter, goed voor te bereiden en te plannen:

'Nou en dan is het toch goed gegaan. Ja, mijn man stelt zich erop in, want hij kan er lang genoeg naar toe werken om toch te proberen het zo lang mogelijk vol te houden en daar kun je echt voldoening van hebben, dat je denkt van: "Nou, het is ons toch weer gelukt" en dat zijn misschien voor anderen kleine dingen of de normaalste zaak van de wereld, maar dat is het voor ons dus niet. Dat vind ik wel genademomenten.'

Behalve dat genade gekregen wordt, kun je je er ook voor inspanssen. Paula, die hertrouwd is, zegt over de tijd na de dood van haar eerste man: 'Het feit dat ook dat de club, ook na de dood van Papa bij elkaar gebleven is, daar hebben we hard aan gewerkt, maar dat gebeurt ook lang niet altijd als een van de ouders sterft. Dat zie ik toch ook als een genade.'

In de oude betekenis van gratuïteit – genade is uitsluitend een ontvangen geschenk afkomstig van God – bestaat er een zekere tweedeling tussen mens en God en zeker ook een vorm van concurrentie. Mijn inziens tonen de vrouwen door haar invulling van het gratuïteitsbegrip een actieve competentie, een *agency*, een vermogen om niet willoos en afhankelijk in een situatie te staan, genade niet zelf te initiëren, maar zowel ontvangend als inspanssend tegelijkertijd bezig te zijn en met situaties om te gaan.

Transformatie

Net zoals bij bevrijdingstheologen, feministische theologes en in de postkoloniale essays zien we dat genade in de betekenis die de vrouwen hanteren een transformatieve betekenis heeft: genade brengt verandering. Soms verandert genade een situatie, een conflict wordt opgelost, er wordt werk gevonden, een kind wordt niet uit huis geplaatst, iemand herstelt van een ziekte. Ik noem dat externe transformatie. Meer nog dan externe transformatie is er in de aangetroffen data sprake van innerlijke transformatie: de vrouwen nemen bij zichzelf een innerlijke verandering waar, waardoor ze een andere verhouding krijgen tot een on-

veranderlijke of onoplosbare situatie. Die innerlijke transformatie is in de data dominant. Dora, een vrouwelijke religieuze die in Indonesië werkte, zegt:

‘Dus toen begon ik door te krijgen: hier moet ik het gewoon jaren in uithouden. Ik moet dit doormaken, ik moet dit proberen in mij op te nemen, ik moet mijzelf omvormen. En ik heb het jaren uit moeten houden daarin. Nou, het uithouden in die situatie van was niet gemakkelijk en er doorheen moeten en voelen, in je zelf dan veranderen. Dat vind ik, ja dat zijn uiteindelijk genade-ervaringen. Ja. Daarin gebeurt iets tussen God en mij, als je het dan heel.. heel.. ja, ik vind het moeilijk om te zeggen, maar toch.. zo heb ik het wel ervaren.’

Genade ‘lukt’ als combinatie van ongevraagd ontstaan en zelf handelen

En Gerda vertelt over haar depressie:

‘Ik ben er heilig van overtuigd, als je dus een depressie hebt, dat je dat zelf moet doen om daar uit te komen. Daar helpen geen pillen voor. Niks. En dan krijg je ook wel weer die kracht, hè, als je die maar hebt. Je moet je helemaal omdraaien.’ – In een tweede interview komt ze daar op terug: ‘Achteraf zie ik ook dat je dat ook niet alleen kunt. Dan krijg je weer dat inzien van en je inzetten voor. Inzien van je ellende en dat je toch die kracht in je hebt dan ga je je inzetten.’

Genade is dus transformatief. Soms wordt er in een situatie ingegrepen en verandert dat de situatie fundamenteel, maar meestal verandert een situatie niet.

Durende genade

Genade kent vooral een durende vorm, een continue aanwezigheid. Ik noem dat ‘durende genade’. Het heeft een tweevoudige etymologische betekenis. Het woord kent een tijdsaspect: duren kent de connotatie van continuïteit. Daarnaast heeft ‘duren’ de betekenis van ‘gehard zijn of raken’, zoals in het woord ‘verduren’. De vrouwen

gebruiken woorden die daarop duiden: ‘Ik moest doorzetten’, zegt Catharina in het openingscitaat. Ik moest het ‘uithouden’, vertelt Dora. Zuster Agatha, een moniale religieuze, zegt:

‘Je kunt soms zo ziek zijn, of verward. Dan ineens na de heilige communie, als je goed gebeden hebt, het goed ontvangen hebt, dan ervaar je vrede, dan ervaar je de genezing. Het leven komt dan weer terug. Je bent dan sereen. Ja, dan ervaar je de kracht van God om door te kunnen gaan. Dat is de bijzondere genade voor mij eigenlijk, die ik in mijn leven ervaar: de eucharistie.’

Genade transformeert het innerlijk in een durende vorm. Die genade vindt meestal plaats in complexe situaties, situaties die onoplosbaar zijn of lijken. Dat kan gaan over ziekte, de echtscheiding van een dochter waar een oude moeder zich machteloos over voelt of bovengenoemde depressie. Veel situaties zijn immers onveranderlijk: de invaliditeit na een auto-ongeluk laat zich niet opheffen. Dat vraagt om een omgang met de situatie.

Ook uit andere empirische onderzoeken naar de geloofsbeleving van vrouwen blijkt dat vrouwen ‘kracht’ ervaren in situaties die onveranderlijk zijn of lijken. Clark-King heeft onderzoek gedaan naar het geloof van vrouwen uit de werkende klasse in noord-oost Engeland. Zij constateert het functioneren van kracht in omstandigheden die voor haar respondenten niet direct veranderbaar zijn.

‘God is degene met macht over hun levens, macht waarvan ze niet geloven dat ze die zelf hebben. Dat is niet per se de macht om hun omstandigheden te veranderen, maar om hun kracht en troost te geven die ze nodig hebben om hun omstandigheden te overleven. In de verhalen van persoonlijke tragedie die deze vrouwen moesten vertellen – over het verlies van een kind aan de dood of de drugscultuur, zorgen voor hun jongere broers en zusjes na de dood van een moeder bijvoorbeeld – was het God en hun geloof, waarvan zij geloofden dat deze hen kracht hadden gegeven door te gaan met haar leven.’

Durende genade geeft het vermogen om met een complexe, onveranderlijke situatie om te gaan.

Niet zelden betreft dat een situatie waarin de vrouw er in beginsel alleen voor stond: Dora in Indonesië; Gerda in haar depressie; Catharina als jong-volwassene 'tegenover' haar stiefmoeder die haar broer uit huis wil plaatsen.

Ongenade

Tot slot noem ik de ongenade. Als durende genade soelaas biedt bij onoplosbare situaties, dan wordt het begrip ongenade gebruikt om die (voortdurende) situaties te beschrijven, waarvoor geen oplossing is of komt, of waar men, zoals bij gratuïteit, niet openstaat voor verandering. Er zijn drie gebieden die de vrouwen als ongenade beschouwen: als je geboren bent in een derde-wereldland en daar in armoede moet blijven leven, ten tweede een familieruzie waarin onwrikbare partijen niet voor elkaar openstaan. Kris zegt daarover:

'Dat vind ik dan de ongenade. Dat ze er niet echt bewust iets zelf aan kunnen doen, maar het komt wel door henzelf, door hun manier van leven. Ik ken iemand die heeft ruzie met de hele familie, die man die staat alleen en met al zijn broers en zussen leeft hij al jaren in onmin. Maar ze staan ook helemaal niet open voor elkaar. Of voor hulp van anderen.'

En ten derde beschouwt men een psychiatrische aandoening als een ongenadige ziekte. Pia, geestelijk verzorger in een psychiatrisch ziekenhuis, zegt over ongenade: '...als pastor zit ik met machteloosheid, want je ziet een heleboel mensen gewoon nergens toe komen en uit zo'n rottige situaties komen'.

Verschuivingen samengevat

In de loop van de afgelopen halve eeuw is genade verhuisd van het onbereikbaar bovennatuurlijke, naar aanwezigheid in het alledaagse. Door het dagelijks leven als onderzoeksveld te kiezen, blijkt dat de vrouwen genade ervaren in (concrete) mensen, in concrete omgevingen en situaties. Niet alleen blijkt, door genade in het alledaagse te onderzoeken, dat het tastbaar is en concreet, genade wordt vooral gesitueerd binnen onveranderlijke, soms complexe situaties. Het biedt mogelijkheden om binnen de onoplosbaarheid, ambiguïteit, te blijven staan en voort te leven.

Anders dan de moderne theologen zouden hopen, biedt genade veelal geen bevrijding uit situaties, maar helpt ze de vrouwen in de hun situaties continuïteit te ervaren of te scheppen. Het zijn situaties waarin de vrouwen ervaren er alleen voor te staan. Dat zij dat ervaren is in een westerse geïndividualiseerde context niet vreemd. Genade vormt daarop een antwoord.

Genade helpt om in situaties continuïteit te ervaren of te scheppen

De vrouwen ontvangen kracht, durf, moed, en tonen doorzettingsvermogen of uithoudingsvermogen. Dat is durende genade. In hun actieve verhouding tot genade tonen zij het vermogen om met complexe situaties om te gaan. Zij beschouwen zichzelf niet als tegenspeler van God, maar als samenwerkend met God. Er is een evenwicht tussen wat zij zelf doen en wat zij aan genade krijgen aangereikt.

Over genade en geestelijke verzorging

De betekenissen van genade uit mijn onderzoek kunnen verbonden worden met praktijken van geestelijke verzorging en pastoraat. Terwijl ik tijdens en na mijn onderzoek spreek met professionals in pastoraat en geestelijke verzorging, worden herhaaldelijk voorbeelden gegeven wanneer de patiënten of klanten het woord gebruiken of wanneer de professionals het gebruiken. Dat betreft natuurlijk het 'gegeven' karakter van genade. Bij verder doorvragen blijkt echter ook dat de genade gesitueerd wordt in complexe situaties, als er 'iets' gebeurde in een situatie waarvan men niet meer wist 'hoe het verder moest'.

Wat deze vrouwen zeggen over genade is wellicht ook van betekenis voor andere groepen, met dit onderzoek heb ik immers niet een groep apart willen beschrijven, maar een bijdrage willen leveren aan een actuele genadetheologie. De situaties die de vrouwen schetsen zijn voor iedereen herkenbare situaties. Geestelijk verzorgers en pastores weten als geen ander dat de situaties van de mensen met wie ze omgaan veelal niet verander-

baar zijn. Justitiële klanten die lang moeten zitten, stervenden op ziekenhuisafdelingen en in hospices, intra- en extramurale psychiatrische cliënten. In veel situaties kunnen we helemaal niets 'doen' aan de oorzaken van het verdriet, de geweldigheid, de eenzaamheid. Toch kunnen geestelijk en pastoraal verzorgenden zich bewust zijn van (de praktijken van) genade, er komen genadebrengers langs, 'er gebeurt iets'. In het bewustzijn van de aanwezigheid van genade kunnen we mensen helpen doorleven in hun situatie. Juist het denken over genade maakt duidelijk dat situaties die schijnbaar uitzichtloos zijn, achteraf een wending namen, extern of innerlijk, waardoor het vermogen ontstaat met de situatie om te gaan.

Ik laat tot slot Annemarie spreken, over genade, en kracht en uithoudingsvermogen, in een situatie van geestelijke verzorging. Zij bidt met de ouderen/zieken op haar werk om kracht. Zij zegt:

'Het feit dat je levenskracht hebt om er doorheen te komen kan al genade zijn. Dat is ook waar ik met mensen vaak voor bid. Dan zeggen ze: ik hoop maar dat dit niet erger wordt. Als je kunt bidden dat je de kracht krijgt om het te dragen, dat is al een vorm van genade ontvangen. Ook in die pijnlijke en verdrietige momenten kun je dat ervaren.'

Trees Versteegen is sinds 1 februari 2015 werkzaam als teamleider diaconale dienstverlening bij het DKCI in het bisdom Utrecht. Tot die tijd was zij, vaak als leidinggevende, werkzaam in het basispastoraat, in geestelijke verzorging, als vormingswerkster, studentenpastor en bij Z3, een armoedeproject van religieuzen. Zij is voorzitter van het IWFT, expertisenetwerk gender en religie.
t.versteegen@zixx.nl

Literatuur

- Boff, L. (1978). *Erfahrung von Gnade. Entwurf einer Gnadenlehre*, Düsseldorf (vertaling van *A graça libertadora no mundo*, 1976).
- Clark-King, E. (2004). *Theology by Heart: Women, the Church and God*, Werrington.
- Daly, M. (2006). *Amazon Grace: Re-Calling the Courage to Sin Big*, New York.
- Greene-McCreight, K. (2004). 'Feminist Theology and a generous orthodoxy', *Scottish Journal of Theology* 57, 95-108.
- Gutiérrez, G. (1972). *Theologie van de bevrijding*, Baarn.
- Gutiérrez, G. (1986). *Gerechtigheid om niet. Reflecties op het boek Job*, Baarn.
- De Haardt, M. (1999). *Kom, eet mijn brood. Exemplarische verkenningen naar het goddelijke in het alledaagse*, Nijmegen.
- De Haardt, M. (2013). *Raam op het Zuiden. Religie en spiritualiteit van het alledaagse*, Zoetermeer.
- Jones, S. (2009). *Trauma and Grace: Theology in a Ruptured World*, Louisville.
- De Lubac, H. (1938). *Catholicisme. Les aspects sociaux du dogme*, Paris (Nederlandse vertaling en bewerking: *Katholicisme*, 1952). De Lubac, H. (1946). *Surnaturel. Études historiques*, Paris.
- Plaskow, J. (1975). *Sex, Sin and Grace: Women's Experience and the Theologies of Reinhold Niebuhr and Paul Tillich*, Yale University Press.
- Schoonenberg, P. *De macht der zonde. Inleiding op de verlossingsleer*, 's-Hertogenbosch.
- Smaling, A. (1987). *Methodologische objectiviteit en kwalitatief onderzoek*, Leiden.
- Versteegen, T. J. M. (2013). *Geleefde genade. Een bijdrage aan de theologie van genade vanuit ervaringen van katholieke vrouwen*, Gorinchem.
- Wester, F. (1995). *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*, Bussum.
- Wester F. (2005). 'De methodeparagraaf in rapportages of kwalitatief onderzoek', *Kwalon* 30, 8-14.

